

מודיעין תרבותי-אופרטיבי

קובי מיכאל

הקדמה

מודיעין תרבותי עוסק באיסוף מידע ובמחקר על קבוצות אוכלוסייה במטרה להבין את מערך האמונות, הערכים וקוד ההתנהגות שלהן, ואת מבנה הכוח החברתי, תהליכי קבלת ההחלטות ודפוסי הפעלת הכוח של גורמים בקבוצות אלה. המודיעין התרבותי מוסיף ממד עומק למודיעין המדיני והצבאי ומאפשר ליצור תמונת מודיעין מורכבת ורלוונטית יותר לגבי אוכלוסיות אזרחיות, המהוות גורם מפתח במלחמה בטרור אזרחי וגלובלי.¹

סכסוכים בעת החדשה, כמו למשל בעיראק ובאפגניסטן, או במקרה הישראלי בלבנון, ביהודה ושומרון וברצועת עזה, מחייבים את הצבאות לשים דגש על הכרת האוכלוסיות המקומיות. המאבק נגד טרור וגרילה אינו יכול להתמצות רק בהפעלת יכולות צבאיות, אלא מחייב מגוון של פעולות מול האוכלוסייה האזרחית ובקרבה, שיהיה בהן כדי לשחוק את היתרונות שיש לגורמי הטרור והגרילה מכוח היטמעותם בקרבה, כגון הסתתרות, הסתייעות ואף שימוש בה כמגן אנושי. יתרונות אלה של הטרור ומגבלות החוק הבין-לאומי והאתיקה מקשים על הצבא המדינתי לממש את יתרונותיו הטכנולוגיים ואת עוצמתו, אף שאלה עולים עשרות מונים על יכולותיו של היריב הלא מדינתי.

מאמר זה מציג את תחום המודיעין התרבותי בהקשר האופרטיבי, כדיסציפלינה איסופית ומחקרית בעלת חשיבות עולה. המאמר אינו עוסק במודיעין התרבותי ברובד האסטרטגי, כמו יציבותם של משטרים, הטלטלה העוברת על המזרח התיכון או הרקע התרבותי של קברניטים במדינות הנחקרות על ידי המודיעין. המאמר עומד על הצורך בעיסוק במודיעין תרבותי, ומציג את הניסיון האמריקאי בתחום זה בעיראק ובאפגניסטן וכן את הפעילות הקיימת במדינת ישראל באותו נושא.

ד"ר קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי.

הצורך במודיעין תרבותי

המעבר ממלחמות מתועשות וסימטריות בין צבאות מדינתיים למלחמה בטרור ובגרילה בקרב אוכלוסיות אזרחיות אילץ את הצבאות לשנות את דפוסי פעילותם. שינוי זה בא לידי ביטוי בעיקר בצורך להתמודד עם שחקנים לא מדינתיים, המפצים על חולשתם הצבאית בהסתתרות בקרב האוכלוסייה האזרחית, בגיוס תמיכתה ובפעילות בחסותה. זאת, בעוד שצבאות מדינתיים מערביים כבולים ומוגבלים בפעילותם בשל החשש מפגיעה באזרחים לא מעורבים ובתשתיות שאמורות לשמש את האוכלוסייה גם לאחר הקרבות. הצורך לפעול בקרב אוכלוסייה אזרחית ולהפריד בינה ובין כוחות עוינים מחייב את הצבאות להכיר אותה אוכלוסייה בממדיה השונים. מכאן נובע הצורך העקרוני במודיעין תרבותי לצרכים אופרטיביים.

כוחות צבא הפועלים להשגת מטרותם חייבים להבין את ההקשר הפוליטי והתרבותי של האויב ולהתאים את הדוקטרינה והאמצעים הצבאיים להקשר ולסביבה שבה הם פועלים. לצורך זה דרוש להם מודיעין. הגורמים שמפקדי הצבא רגילים לפעול מולם בזירה הצבאית המסורתית אינם דומים לגורמים שמולם פועל הצבא כאשר הוא מנהל פעילות בקרב אוכלוסייה אזרחית.²

כדי להבטיח שכוח המשימה הצבאי יתמודד בהצלחה עם שחקנים לא מדינתיים, דוגמת ארגוני טרור וגרילה, עליו להכיר ולהבין את האוכלוסייה המקומית על תרבותה. הבנה זו נדרשת כדי לאפשר את הפעלת מנגנוני ההתערבות ושיתופי הפעולה עם האוכלוסייה, לצורך החלשת כוחות הטרור וערעור בסיס התמיכה שלהם בקרבה, ובהמשך – כדי לסייע בעיצוב מבנה חברתי-פוליטי חלופי (בשיתוף עם גורמי הכוח וההשפעה בקרב האוכלוסייה המקומית), הנשען על גורמי הכוח המתנגדים לשיתוף פעולה עם גורמי הטרור.

הניסיון האמריקאי

אחד האתגרים התרבותיים הבולטים, שעמם נדרשו להתמודד כוחות הצבא האמריקאי וכוחות מערביים אחרים שהתלוו אליהם בעיראק ובאפגניסטן, היה המפגש עם חברות ואוכלוסיות במדינות ערביות-מוסלמיות ובמדינות מוסלמיות שאינן ערביות. הדת, העדתיות והשבטיות ממלאות בחברות מוסלמיות בעולם הערבי תפקיד הרבה יותר חשוב מאשר בעולם המערבי. העובדה כי העולם הערבי לא עבר תהליך חילון (בניגוד לעולם המערבי) וכי בדור האחרון אף גבר משקלה של הדת ברוב מדינות המזרח התיכון, גורמת לכך שקשה מאוד להעריך את התנהלותן של חברה במונחי התרבות המערבית וההגינות שלה.³ האתגר מורכב ומשמעותי עוד יותר כאשר מדובר בהתמודדות עם ארגוני ג'יהאד סלפיסטיים. שם נדרשת הבנה עמוקה של האידיאולוגיה ומערכת האמונות, שהן כלי בידי אותם ארגונים לצורך "תדלוק" המוטיבציה של לוחמיהם,

גיוס האוכלוסייה המקומית והשליטה עליה וגיוס מתנדבים והפעלתם גם מחוץ לזירת הלחימה.⁴

תחקירים שנערכו בפנטגון בידי מפקדים, שחזרו מאזורי לחימה, ציינו את חשיבותם של הבנה ושל ידע סביבתי רחב בנוגע לסדרים החברתיים בזירת הפעולה האזרחית המשקפים את ההיבט החברתי-תרבותי שלה.⁵ ההזדקקות למודיעין על האוכלוסייה האזרחית גברה במיוחד לאחר שמבצעי הלחימה המשמעותיים של ארצות הברית בעיראק הסתיימו במאי 2003. הצורך לייצב את המרחב האזרחי לאחר המלחמה הפך אז לאתגר מרכזי, שחייב תכנון מחדש של המבצעים וההיערכות הצבאית.⁶

תובנות אלו הובילו להקמתה של תשתית ידע על בסיס מחקר אתנוגרפי (מחקר אוכלוסיות). מחקר זה מבוצע באמצעות איסוף נתונים חברתיים-תרבותיים, ומטרתו לסייע למבצעים ביטחוניים וליישוב סכסוכים או ניהולם. נתוני המערכת נאספים בשטח על ידי צוותים קטנים, הכוללים מדעני חברה המתערים בקרב האוכלוסייה המקומית וחוקרים את מאפייניה באמצעות ראיונות וניהול סוגים שונים של קשרי גומלין עמה.⁷ לפעילות איסופית ומחקרית זו קראו האמריקאים מערכת "התכסית האנושית" (Human Terrain).

לאחר ארבע שנים להפעלת מערכת "התכסית האנושית" היא הצליחה לטפל בדרישות של יחידות הצבא וחיל הנחתים האמריקאיים, כפי שהסביר מפקד חטיבה 56 שעבד עם צוות "תכסית אנושית" בעיראק בשנת 2008: "אם מישו היה אומר לי שהוא לוקח ממני את צוות 'התכסית האנושית', הייתה לי מחלקה שלמה של חיל רגלים כדי לעצור אותו [...] צוות 'התכסית האנושית' בהחלט תרם למשימות המבצעיות שלנו. הצלחנו להפוך מצבים מסוימים, שבהם היינו פותרים בעיות באמצעים קטלניים, למצב שבו אנו משתמשים באמצעים לא קטלניים, וזאת על בסיס המידע של צוות 'התכסית האנושית'".⁸

Thomas Mahnken, שעסק במחקר בתחום זה וכיהן בשנים 2006–2009 כסגן עוזר שר ההגנה של ארצות הברית לתכנון מדיניות, הציג ארבע המלצות למקבלי ההחלטות בממשל ובצבא האמריקאי, שהתבססו על הניסיון שנצבר בשימוש במערכת "התכסית האנושית": לגייס יותר מהגרים ודוברי שפות זרות; לחזק מומחיות תרבותית וחברתית ולתמוך בה על ידי הגדלת מספר הקצינים שיוסמכו כמומחים בתחומי מדעי החברה; לחייב צוערים וקדטים ללמוד שפות במסגרת הלימודים הצבאיים; להציע למגויסים לשורות הצבא הזדמנויות ללימוד ולעבודה ברחבי העולם, כך שיתערו בתרבויות שונות וירכשו מידע וידע חשובים.⁹

בשנת 2015 פורסמו דיווחים על סיום פרויקט "התכסית האנושית",¹⁰ אולם יש סימנים להמשך קיומו בצורה כזו או אחרת. למשל, ב-16 במארס 2015 שלח רמטכ"ל צבא היבשה האמריקאי דאז, גנרל ריימונד אודירנו (Odierno), מכתב לבית הנבחרים,

שקלל את מערכת "התכסית האנושית" בדרישות התקציב לשנת הכספים 2016. אודיירנו ציין במכתבו, שהמערכת מיועדת לשמש את הפיקוד הפסיפי של ארצות הברית.¹¹ גם איש משרד ההגנה האמריקאי צוטט כי לא ברור מדוע צבא ארצות הברית טוען שפרויקט "התכסית האנושית" הסתיים, וכי לא רק שהוא ממשיך להתקיים, אלא שהצבא אף יוכל להרחיב אותו אם יוזרם לו תקציב נוסף.¹²

תפיסת "התכסית האנושית" והמודיעין התרבותי בהקשר הישראלי

צבא המתנדבים האמריקאי נלחם במרחק של יבשות ממדינתו. לעומתו, זירת הלחימה של צה"ל עם אויביו נמצאת בשטחים שבשליטת מדינת ישראל או סביב גבולותיה. בנוסף, לחימת צה"ל היא מאבק מתמשך על עצמאותה של מדינת ישראל, ביטחונה וקיומה, דבר שאינו קיים בהקשר האמריקאי. לפיכך, ישראל בכלל וצה"ל בפרט צריכים להכיר לעומק את התרבויות השונות במרחב ואת דרכי חשיבתן, במטרה לשפר את ההתמודדות הצבאית והמדינית אתן.

מעורבות צה"ל בקרב האוכלוסייה הערבית המקומית באה לידי ביטוי בעיקר בשליטה הצבאית של מדינת ישראל בשטחי יהודה ושומרון. הצבא בא במגע יומיומי עם האוכלוסייה בשטחים אלה, כאשר בחלק מהשטח (שטחי C) הוא גם מכהן כממשל לכל דבר ומחויב לדאוג לצרכים ולזכויות הבסיסיות של התושבים הערביים המקומיים. לעתים נאלץ צה"ל לעבור מהמשימות השוטפות של שמירה על היציבות למבצע נגד התקוממות, כפי שהתרחש באינתיפאדות הראשונה והשנייה, ובעצמות נמוכה יותר בגל הטרור שהחל בשנת 2015.

מציאות זו משתקפת היטב במסמך **אסטרטגיית צה"ל** שפורסם בשנת 2015, שם נקבע כי בין האתגרים העומדים לפתחו של הצבא נמצאים "ירידת איום הצבאות הסדירים המדינתיים ועליית איום של ארגונים תת־מדינתיים, בלתי סדורים או סדורים למחצה, השואפים להפוך לישויות שלטוניות", וכן "פריסה והיטמעות האויב באזורים אזרחיים מיושבים".¹³ אתגרים אלה, המעמידים את צה"ל בפני לחימה בתוך מרחב אוכלוסייה שתרבותה שונה, מחייבים אותו להכיר את התרבות של אותה אוכלוסייה, שממנה גם יוצאים ארגוני הטרור אתם הוא מתמודד. היכרות שטחית ולא מספקת עם תרבות האוכלוסייה שמקרבה ובחסותה פועל האויב עלולה לגרום לטעויות מבצעיות ואף אסטרטגיות.

ראש המינהל האזרחי ביהודה ושומרון לשעבר, תת־אלוף (מיל') דוד מנחם, התייחס לחשיבות הידע התרבותי שבידי צה"ל בנוגע לאוכלוסייה המקומית והשפעתו על התכליתיות המבצעית. כדוגמה, הוא ציין את חשיבות הידע הזה במבצע "שובו אחים" ביוני 2014, שבו פעל צה"ל ברחבי יהודה ושומרון במטרה למצוא את שלושת הנערים שנחטפו, ואחר כך התברר שנרצחו בידי מחבלים פלסטינים. הידע התרבותי

יכול להסביר, למשל, מדוע דווקא העיר חברון היא המעוז הבולט של תנועת חמאס ביהודה ושומרון. לדברי מנחם: "זה נובע מעניין תרבותי – האוכלוסייה הערבית בחברון יותר מסורתית, דתית, ופחות ליברלית ממה שתמצא ברמאללה למשל, והחיבור לתנועה איסלאמיסטית כמו החמאס הוא טבעי [...] זה לא אומר שתושבי חברון הם טרוריסטים, אבל המצע התרבותי-דת-אידיאולוגי יותר קרוב למה שהחמאס מציע".¹⁴

הכרת האוכלוסייה הפלסטינית ומצוקותיה בתקופת מבצע "שובו אחים" תרמה להחלטת צה"ל לא לפגוע בשגרת החיים באזורים אחרים ביהודה ושומרון, ולהמשיך להנפיק שם אישורי עבודה. סגן ראש מינהלת התיאום והקישור בחברון, רס"ן משה טטרו, ציין כי "אם אירוע בסדר גודל כזה היה מתרחש לפני מספר שנים, אופן הפעולה היה שונה".¹⁵ נראה כי השינוי התפיסתי היה נעוץ בהבנה של צה"ל את החשיבות ההולכת וגוברת של המודיעין התרבותי ושל המרכיב האזרחי של האוכלוסייה המקומית. מוקד ידע תרבותי בנושאים אלה, בנוסף לצה"ל, הוא שירות הביטחון הכללי. חלק מרכזי בהכשרת הרכזים של השב"כ מתחיל ב"אולפן לערבית" – בית הספר לשפות של הארגון, הקיים מזה כ-50 שנה. במהלך הכשרתם רוכשים הרכזים מיומנות גבוהה בשפה הערבית ונחשפים לממדים שונים של ההקשר התרבותי הפלסטיני, ובכלל זה הממד הדתי. מטען הידע התרבותי של הרכזים מתפתח ומשתכלל עם הניסיון המבצעי שהם רוכשים בשטח, גם אם בשנים האחרונות מדובר ב"למידה מרחוק", בגין נגישות מוגבלת למרכזי האוכלוסייה הפלסטינית, בעיקר ברצועת עזה. כך, למשל, במבצע "צוק איתן" התלוו רכזי שב"כ לקציני חטיבת הנח"ל במהלך כיבוש שטח בצפון רצועת עזה. קציני החטיבה התרשמו מאוד מרמת הבקיאיות שהפגינו הרכזים ושיבחו את היקף הידע שלהם ואת שליטתם בשטח, למרות שכף רגלם מעולם לא דרכה בבית חאנון.¹⁶

תרומה דומה ניתן לייחס לחוקרי שבויים מיחידת היומינט של צה"ל, המתלווים אל הכוחות הלוחמים ואמונים על מיצוי מודיעין מחקרית שבויים בשטח, וכן על הפקת מודיעין מעמיק ורחב יותר באמצעות חקירת שבויים המועברים למחנות שבויים בעורף. תהליכי ההכשרה המקצועית של חוקרי השבויים מקנים להם היכרות מעמיקה יחסית עם היבטים תרבותיים, ככלי נדרש להתמודדות עם נחקרים.

את חשיבות הלימוד וההדרכה בתחום התרבותי הדגיש יעקב פרי, ראש השב"כ בעבר, כשהסביר כי "אתה חייב היכרות מעמיקה עם השטח שעליו אתה אחראי. אתה צריך להיות פרופסור לתא השטח שלך, ואתה חייב להכיר את האוכלוסייה המגוונת שחיה בו מבחינה סוציו-אקונומית, כלכלית, פוליטית וחברתית. להכיר את החמולות והארגונים המשפיעים, את הרחובות ואת כל הפרטים שיעזרו לך לשלוט בשטח".¹⁷

למרות העדויות להתפתחותה של מודעות לחשיבות הממד התרבותי, נראה שממד זה עדיין אינו מפותח ואינו משפיע דיו בתהליכי עבודת המודיעין (איסוף, עיבוד והפצה). מהות המודיעין התרבותי טרם הוטמעה בתהליכי ההכשרה, בניין הכוח ותורת ההפעלה

של המודיעין, וגם לא תורגמה לשגרה סדורה ושיטתית של שיתופי פעולה עם חוקרים באקדמיה ושילובם במערך המחקר המודיעיני ברמות השונות.

סיכום

המודיעין התרבותי הוא תחום איסוף ומחקר מתפתח גם בהקשר האופרטיבי, ועל כך מעיד הניסיון האמריקאי. עם זאת, קיים פער גדול בידע בתחום זה ובהטמעתו בקרב גופי הביטחון והמודיעין בישראל. יש אמנם במדינת ישראל מאגר אנושי הדובר את השפות הרלוונטיות לזירות העימות ומכיר את התרבויות המקומיות, אולם במגזר הביטחוני הולך ופוחת הדור של דוברי שפות מזרח תיכוניות כשפת אם. כתוצאה מכך, נפגעת היכולת להגיע להיכרות עמוקה עם המאפיינים התרבותיים של האוכלוסיות הערביות.

לאור מאפייני הלחימה של צה"ל בסביבות רוויות אוכלוסין, יש הכרח בשיפור המצב. מומלץ לחזק את הידע של קציני המודיעין והמפקדים בתחום התרבותי ולפתח יכולות של איסוף ומחקר בתחום זה. כל זאת, תוך הידוק הקשר ושיתוף הפעולה בין צה"ל (אמ"ן), השב"כ, גורמים אזרחיים ואנשי מקצוע מהעולם האקדמי.

הערות

- 1 T. Clark, *Developing a Cultural Intelligence Capability* (Fort Leavenworth, Kansas: The Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, 2008), p. 2.
- 2 K. Michael, "Doing the Right Thing the Right Way: The Challenge of Military Mission Effectiveness in Peace Support Operations in a 'War amongst the People' Theatre", in: *Cultural Challenges in Military Operations*, eds. K. Ohbuchi and Y. Takahashi (NATO Defense College, 2007), pp. 254-264.
- 3 אפרים קם, "המזרח התיכון כאתגר מודיעיני", **עדכן אסטרטגי**, כרך 16, גיליון 4, 2014, עמ' 91.
- 4 Richard Burchill, "Jihadist Insurgency and the Prospects for Peace and Security", *Small Wars & Insurgencies*, Vol. 27(5), (2016): 958-967.
- 5 C. King, R. Bienvenu and H. Stone, "HTS Training and Regulatory Compliance for Conducting Ethically-Based Social Science Research", *Military Intelligence Professional Bulletin*, Vol. 37 (4), (2011): 16.
- 6 Fondacaro, S and McFate, M. (2011). "Reflections on the Human Terrain System During the First 4 Years." *Prism*, Vol. 4(2), p-65.
- 7 R. Medina, "From Anthropology to Human Geography: Human Terrain and the Evolution of Operational Sociocultural Understanding", *Intelligence and National Security*, Vol. 31(2), (2014): 141.
- 8 Fondacaro, S and McFate, M. p 64.
- 9 T. Mahnken, "The Military and the Academy", *Foreign Affairs*, May 8, 2016.
- 10 T. Brook, "Army Kills Controversial Social Science Program", *USA Today*, June 29, 2015.
- 11 R. González, "The Rise and Fall of the Human Terrain System", *Counterpunch*, June 29, 2015.

T. Brook, "\$725M Program Army 'Killed' Found Alive, Growing", <i>USA Today</i> , March 9, 2016.	12
אסטרטגיית צה"ל, צה"ל, לשכת הרמטכ"ל, 2015.	13
י' כרמלי, "שנה ל'שובו אחים': כך השפיע המבצע על האוכלוסייה הפלסטינית בחברון", אתר צה"ל, 2015.	14
שם.	15
א' בוחבוט, "חשיפה: עולמם הסודי של אנשי הצללים שנלחמים בטרור", וואלה, 4 באפריל 2015.	16
שם.	17